

УДК 347.9:347.23

МЕЖІ МАТЕРІАЛЬНОГО І ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА У СФЕРІ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ

Ірина БЕРЕСТОВА,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України, начальник правового управління
Верховного Суду України

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена з'ясуванню підстав, видів і глибини прояву матеріальних норм та межі їх застосування в нормах процесуального права. У статті встановлені критерії розмежування процесуальних і пов'язаних із здійсненням правосуддя матеріальних норм. Окреслені елементи зв'язків матеріального права з процесуальним та доведена їх міжсистемність. Сформовано міжгалузеві зв'язки цивільного права та процесуальних галузей, які можуть носити як зовнішній, так і внутрішній характер.

Ключові слова: матеріальне право, процесуальне право, міжсистемність, зв'язок, процесуальна процедура, розгляд справи судом, міжгалузеві зв'язки.

BOUNDS OF MATERIAL AND PROCEDURAL LAW IN THE SPHERE OF LEGAL PROCEDURE

Iryna BERESTOVA,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Merited Lawyer of Ukraine, Head of Legal Department
of Supreme Court of Ukraine

SUMMARY

The article is devoted to the explanation of the grounds, types and depth of manifestation of material norms and the limits of their application in the norms of procedural law. The article establishes the criteria for delimiting procedural and material norms related to the implementation of justice. These elements of the relations of substantive law with procedural and their inter-systemicness is proved. Inter-branch relations of civil law and procedural branches that can be both external and internal are formed.

Key words: material law, procedural law, intersystem, communication, procedural procedure, court consideration of a case, inter-branch relations.

Постановка проблеми. Однією з найбільш актуальних проблем правової науки сьогодні (у світлі останніх реформ щодо правосуддя на конституційному і цілісному кодифікаційному процесуальному рівні) є проблема взаємозв'язку матеріальних та процесуальних норм права. Ця проблема, на наш погляд, видається загальнонауковою як теоретична концепція необхідності співвідношення різних галузей права, правових інститутів і окремих правових норм.

Аналіз загальних концепцій поділу права на матеріальне та процесуальне доводить, що таке розмежування права є досить умовним і неможливо механічно розділити правові норми на матеріальні та процесуальні.

Кожна процесуальна галузь права тісно пов'язана, насамперед, зі своєю матеріальною галуззю. Цей зв'язок є визначальним із точки зору визначення природи процесуальних процедур, призначених для обслуговування основних матеріальних правовідносин.

Зв'язок між різними процесуальними галузями права, схожість застосовуваних процесуальних процедур у цивільному, адміністративному, господарському, кримінальному та конституційному процесах, як правило, носить зовнішній характер. Винятки із цього правила, передбачені законом, підтверджують правило. Яскравим прикладом є інститут цивільного позову в кримінальному процесі: доведення обставин, що складають основу цивільного позову і характеризують розмір шкоди, здійснюється тут вже за правилами кримінально-процесуального права.

Тож взаємозв'язок норм матеріального та процесуального права постійно отримує належну увагу в загальній теорії права, в науках цивільного, господарського, адміністративного права та процесу. Дослідження співвідношення норм матеріального і процесуального права в сфері правової процедури має надзвичайно важливе значення, оскільки від правильного вирішення даної проблеми залежить ефективність та повнота захисту прав та інтересів осіб при реалізації ними права на захист.

Питання взаємодії матеріального і процесуального у правовій процедурі були частково предметом досліджень М.Ю. Челишева, О.О. Середи, В.Н. Протаова, В.Е. Слєпченко, С.С. Бичкової, В.В. Комарова, Г.Л. Осокіної, Р.О. Стефанчука, Д.Д. Луспеника, М.С. Шакарян, М.Й. Штефана та ін. У сучасній вітчизняній цивілістичній доктрині дослідженню вказаної наукової проблеми періодично торкалися такі вчені, як Н.В. Безсмертна, Н.Ю. Голубева, Н.С. Кузнєцова, І.М. Кучеренко, Р.А. Майданик та ін. Разом із тим переважна більшість згадок у науковій літературі недостатньо мірою висвітлюють межі прояву матеріального і процесуального в процесуальній процедурі, що і спробуємо заповнити в поданій публікації.

Тож **метою** цієї статті виступатиме з'ясування підстав, видів та елементів прояву матеріальних норм та межі їх застосування в нормах процесуального права.

Виклад основної частини дослідження. Проблема співвідношення матеріального і процесуального права відбиває міжсистемні зв'язки цивільного процесуального права і цивільного права (інших матеріальних галузей) в

аспекті функціонування матеріально-правового і процесуально-правового в механізмі правового регулювання в цілому. З огляду на це матеріальне право без процесуальних гарантій не може потенційно бути реальним і високо значущим.

Процедури судочинства і судові рішення в механізмі правового регулювання у випадках неможливості реалізації матеріальних прав забезпечують ним правову визначеність конкретних правовідносин і правопорядок у цілому [2, с. 168].

Для того щоб максимально з'ясувати межі застосування матеріального та процесуального права у правовій процедурі, необхідно дослідити міжгалузеві зв'язки матеріального права із галузями цивільного процесуального та господарсько-процесуального. Дослідження міжгалузевих зв'язків цивільного права і процесуального права має надзвичайний прикладний аспект, оскільки ефективний захист порушених, невизнаних чи оспорюваних суб'єктивних прав можливий тільки за наявності спільного використання різногалузевих правових засобів.

Цивільне право, як зазначалося вище, доволі тісно переплітається з процесуальними правовими галузями, в тому числі із цивільними процесуальним та господарським процесуальним правом. Вказаний взаємозв'язок ґрунтується на такому:

1. Цивільне право та зазначені процесуальні галузі знаходяться в єдиній системі вітчизняного права являються її елементами.

2. Мають місце загальні риси цивільного права та вказаних процесуальних галузей. Зокрема, таку єдність можна простежити в предметі та методі правового регулювання господарського процесуального права: присутній як імперативний, так і диспозитивний метод правового регулювання.

3. Визначені правові явища опосередковують відносно самостійну стадію в рамках єдиного процесу примусового здійснення суб'єктивного цивільного права чи примусової реалізації майнового чи немайнового інтересу цивільно-правового характеру [12, с. 364].

Як вже зазначалося, ефективний (повний і оперативний) захист порушених чи оспорюваних суб'єктивних прав можливий тільки за умови спільного використання різногалузевих правових засобів, враховуючи цивільно-процесуальні, господарсько-процесуальні чи адміністративно-процесуальні. Так, матеріальне суб'єктивне право може захищатися матеріально-правовими засобами, його примусове здійснення може бути посилене такою важливою процесуальною гарантією, як прийняття судом різних забезпечувальних заходів (ст. 152 ЦПК України, ст. 43-2, 66, 67 ГПК України, ст. 117 КАС України).

При цьому за своєю природою забезпечувальні заходи можуть бути матеріально-правовими, наприклад: заборона здійснення певних дій, накладення арешту на майно або грошові кошти, що належать відповідачеві і знаходяться в нього або в інших осіб; заборона вчиняти певні дії, встановлення обов'язку вчинити певні дії (наприклад, передати спірне майно у секвестр), заборона іншими особам здійснювати платежі або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання; зупинення продажу арештованого майна, якщо подано позов про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту; зупинення дії рішення суб'єкта владних повноважень чи його окремих положень, що оскаржується; зупинення стягнення на підставі виконавчого документа або іншого документа, за яким стягнення здійснюється в безспірному порядку; зупинення продажу арештованого майна, якщо подано позов про звільнення цього майна з-під арешту тощо.

Наступним елементом зв'язків матеріального права із процесуальним є їх міжсистемність у зв'язках, прикладів

чого можна відшукати достатньо. Торкнемося лише одного. Так, система самих процесуальних кодексів певним чином відображає матеріально-правове регулювання, що існує на сьогодні. Простежити такий характер кодексів можна, зокрема, шляхом аналізу побудови ЦПК при регулюванні Розділу IV «Окреме провадження» (та деяких інших). Наприклад, статті глави 2 Розділу IV «Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи» закріплюють процесуальні механізми, що забезпечують реалізацію відповідних норм цивільного права – ст. 36-42 ЦК України (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи – поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною).

Наступний взаємозв'язок матеріального і процесуального права простежується в юридичних фактах. Зокрема, ст. 80 ГПК України визначає правила припинення провадження в справі, якщо «6) підприємство чи організацію, які є сторонами, ліквідовано; 7) сторони уклали мирову угоду, і вона затверджена господарським судом».

Майже тотожне правило міститься в цивільному процесуальному законодавстві, де ст. 205 ЦПК визначає правила закриття провадження у справі, якщо 4) сторони уклали мирову угоду і вона визнана судом; 6) померла фізична особа, яка була однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва».

КАС України, як головний кодифікований акт адміністративного судочинства, в цілому сприйняв цивільну процесуальну форму здійснення правосуддя з усіма її атрибутами – процесуальними провадженнями, процесуальними стадіями, процесуальними режимами та інститутами. У зв'язку із цим КАС України також містить положення в ст. 157 про підстави закриття провадження в справі, п. 5 якої визначено, що суд закриває провадження в справі в разі смерті або оголошення в установленому законом порядку померлою особи, яка була стороною в справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва, або ліквідації підприємства, установи, організації, які були стороною в справі.

Отже, рішення суду відповідно до ч. 5 ст. 11 ЦК України може виступати як підстава виникнення, зміни та припинення прав та обов'язків (юридичний факт).

Також міжсистемні зв'язки простежуються в правовідносинах. Так, зміст будь-якого правовідношення становлять суб'єктивні права та обов'язки його сторін. Під час розгляду судом цивільно-правового спору такі права та обов'язки цивільно-правового характеру можуть впливати з укладеної мирової угоди. Мирові угода може укладатися з приводу: прощення боргу, його визнання, про уступку права вимоги тощо. Тож мирові угода в цивільно-правовому спорі є, по суті, договором, але наділеним специфічною процесуальною формою. Такий договір згідно із сталим у цивілістиці баченням слід розглядати одночасно як правочин (юридичний акт) і як правовідношення [1].

Здійснюючи порівняльне дослідження співвідношення та розмежування матеріального та процесуального права, можна визначити також міжгалузеві зв'язки процесуальних галузей. Так, у рамках єдиної процедури вирішення юридичного конфлікту можна простежити спільний взаємозв'язок, що виступатиме одночасно самостійним явищем, – виконавче провадження. Зовнішній характер та спільні джерела галузей процесуального права і будуть тим взаємозв'язком, який поєднує вказані галузі.

Міжгалузеві зв'язки цивільного права та процесуальних галузей можуть носити як зовнішній, так і внутрішній характер. Зовнішні зв'язки проявляються у формі права, в

його джерелах. Їх можна простежити безпосередньо в чинному законодавстві, як вже було проілюстровано вище.

На відміну від них, внутрішні міжгалузеві зв'язки цих галузей права утворюються на рівні системи права. Як вже зазначалось вище, такі зв'язки наділені, головним чином, органічною єдністю суспільних відносин. Найбільш глибокі міжгалузеві зв'язки в процесуального права є з тими правовими явищами, які опосередковують (супроводжують) єдиний процес розвитку юридичного конфлікту спільно з відповідною процесуальною галуззю. Так, виникнення конкретного юридичного конфлікту пов'язано з конкретною матеріальною галуззю. Наступною стадією конфлікту є його регулювання конкретною процесуальною галуззю, і завершується він стадією виконавчого провадження. Наприклад, якщо мова йде про цивільно-правовий спір, умовно можна виділити його основні стадії: цивільно-правова стадія, цивільно-процесуальна, виконавчо-процесуальна. Отже, матеріально-правовий спір під час свого розвитку переходить із матеріально-правової галузі у процесуальну сферу. По суті, вирішення спору за спеціальними процесуальними правилами визначає собою одну із стадій існування спірного правовідношення.

Під час дослідження зв'язків необхідно враховувати, що не тільки матеріальне право визначає правові режими і конкретні варіанти правового регулювання в процесуальному праві, але мають місце і зворотні зв'язки, коли відсутність процесуальних форм захисту права гальмує розвиток відповідних нових сфер матеріального права.

Взаємодія норм матеріального і процесуального законодавства має двосторонній характер. У силу тісного зв'язку, що існує між матеріальним і процесуальним правом, ефективність останнього може як позитивно, так і негативно впливати на дієвість норм матеріального права, які застосовуються в ході здійснення правосуддя. Процесуальне право позбавлене здатності прямо впливати на суспільні відносини базисного порядку. Воно впливає на них через застосування норм матеріального права. Адже організація та здійснення процесу за своєю суттю є подвійним явищем: з одного боку, спрямоване на дослідження відносин матеріального права, а з іншого – відстежує умови процесуальних відносин [8, с. 89].

У випадках, коли мова йде про безпосередню охорону порушеного, невизнаного чи оспорюваного права в судовому порядку, прогалина або недосконалість чинного процесуального законодавства перешкоджає реальному захисту прав і свобод особи, а також унеможливує втілення на практиці основних засад цивільного судочинства, незалежно від ступеня їх закріплення в матеріальному праві [8, с. 90].

Розглядаючи питання впливу однієї галузі права на іншу, необхідно вказати на позицію сучасної вченої процесуаліста Підлубної О.В., яка вважає необхідним закріплення на нормативному рівні принципу **верховенства процесуальних норм** (виділено нами – І.Б.), розміщених у ЦПК України, над нормами матеріального права, які стосуються окремих питань цивільного процесу, доповнивши статтю 3 ЦПК України положенням такого змісту: «Норми, які містяться в матеріально-правових актах і стосуються здійснення правосуддя в цивільних справах, не повинні суперечити нормам ЦПК України. У випадку невідповідності цих норм положенням цивільного процесуального законодавства повинні застосовуватися норми цього Кодексу» [1, с. 92]. На підкріплення своєї позиції авторка наводить положення, які відомі процесуальному законодавству інших країн [2, с. 8].

Не вдаючись у теоретичний аналіз помилки дослідниці щодо розміщення пропонованих змін нею в ст. 8, а у ст. 3 ЦПК України про роз'яснення правил суперечності

законодавства та ототожнення нею окремих питань цивільного процесу із здійсненням правосуддя, наведемо аргументи проти суті висловленої пропозиції щодо верховенства процесуальних норм, яка, на нашу думку, є помилковою.

Висловлена пропозиція була у 2007 році ще до проведення судових реформ, у тому числі із внесенням конституційних змін до підстав і порядку здійснення правосуддя, однак суть питання є і досі актуальною. Очевидно, авторка має на увазі колізію законодавчих актів.

Колізія законів – розходження змісту (суперечність) двох або більше формально діючих нормативних актів, виданих з одного й того ж питання, тобто регулюють однакові правовідносини, але по-різному, і яка розв'язується шляхом вибору того нормативного акта, який має бути застосований до випадку, що розглядається. Доктриною та практикою розроблено низку правил щодо виходів із колізійної ситуації, виходом з якої ми не бачимо встановлення догмату процесуального права над матеріальним при здійсненні судочинства.

Як відомо, цивільне процесуальне право – охоронна галузь права. Її соціальне призначення виражено в забезпеченні нормального функціонування цивільного обігу та захисті правопорядку приватноправової сфери. Цивільне процесуальне право знаходиться на стику зіткнення протилежних матеріально-правових інтересів сторін процесу. Воно призначено згладжувати і вирішувати соціальні конфлікти та спори, що виникають.

Безспірно, що при цьому виникають питання застосування як матеріального, так і процесуального права, норми яких діють у структурі права. При цьому норми матеріального права забезпечують виникнення, зміну та припинення правовідносин, а норми процесуального права визначають механізм правозастосування у випадку відхилення від установленого правом порядку реалізації матеріальних норм права [3, с. 4].

Суддя, який розглядає цивільні справи, повинен добре знати і правильно застосовувати не тільки сукупність процесуальних норм, що чітко регламентують порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, але й велику кількість норм матеріального права, що відносяться до різних галузей законодавства. Під час вирішення цивільних справ необхідно враховувати і судову практику застосування норм процесуального і матеріального права. Суддя, який розглядає цивільні справи, повинен знати зміст і розуміти суть кожної процесуальної норми, застосовувати її в нерозривній єдності з іншими нормами цивільного процесуального законодавства і, найголовніше, пам'ятати при цьому про основне завдання цивільного судочинства – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд справи [3, с. 10].

Водночас під здійсненням правосуддя в цивільних справах необхідно розуміти конкретні юрисдикційні повноваження суду, реалізація яких потребує певного правового режиму розгляду юридичної справи, котрий відображається в процедурах, що забезпечують умови судової діяльності. Однак правосуддя має бути побудоване на засадах, які забезпечують можливість реалізації не лише компетенційних повноважень суду, а й права на судовий захист, що має конституційний характер, а також закріплене в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Правосуддя, правосудна діяльність зводиться до прийняття лише судових актів, які вирішують цивільну справу по суті і які можуть бути оскаржені до вищестоящих судових інстанцій [4, с. 158].

Тому в такому випадку помилковою видається позиція Підлубної О.В. щодо встановлення процесуального догмату над матеріальними нормами на законодавчому рівні. Проаналізувавши її теоретичні підходи до вказаної пропо-

зиції вдосконалення законодавства, можна дійти висновку, що авторка хибно ототожнила положення, пов'язані із здійсненням правосуддя в матеріальній нормі, з процесуальним характером певних норм матеріального права (стосуються окремих питань цивільного процесу).

Висновки. Таким чином, досліджуючи міжгалузеві зв'язки матеріального та процесуального права, слід вказати, що матеріальне право, зокрема цивільне, визначає суб'єктивні права та встановлює конкретні засоби (способи) їх захисту. У свою чергу, процесуальне право оформляє порядок здійснення судом захисту суб'єктивних прав, тобто застосування вказаних засобів захисту. Тобто процесуальне право відповідає на питання «як» – як суд захищає суб'єктивні права, визначені в матеріальному праві.

Не можна встановити жорсткі межі прояву норм матеріального права в процесі чи процесуальних норм у матеріальному праві без урахування обставин справи чи принаймні категорій справ. Абсолютне узагальнення та виведення єдиної концепції не призведе до відшукання всіх матеріально-правових інструментів, що використовуються в інших правових галузях, зокрема процесуальних. Крім того, таке узагальнення прояву вищезазначених норм тільки зацементує процедуру, загальмує процес розгляду справи, оскільки різноманітність обставин не може передбачити жоден навіть ідеально підготовлений закон. Наслідком чого стане порушення права на справедливий суд та повагу до інших справ і свобод, гарантованих Конституцією України.

Список використаної літератури:

1. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения / М.И. Брагинский. – М.: Изд-во «Статус», 1997. – 682 с.
2. Комаров В.В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур / В.В. Комаров // Право України. – 2012. – № 1/2. – С. 154–174. – Бібліогр. в кінці ст.
3. Комаров В.В. Цивільний процес у глобальному контексті / В.В. Комаров // № 4 (22). 2011 Цивільне судочинство. Судова практика у цивільних справах, 2011.– 2011 – С. 45–46.
4. Курьлев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск / С.В. Курьлев //

Труды Иркутского университета. – Т. 22. – Вып. 3. – Иркутск, – 1957. – С. 175–176.

5. Луспеник Д.Д. Процесуальна аналогія в цивільному судочинстві: де-юре та де-факто [Текст] : (постановка проблеми) / Д.Д. Луспеник // Адвокат. – 2006. – № 2. – С. 12–17.

6. Луспеник Д.Д., Балюк М.І. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Серія «Судова практика» / Д.Д. Луспеник. – Х.: Харків юридичний, 2008. – 708 с.

7. Недбайло П.Е. О юридических гарантиях правильного осуществления советских правовых норм / П.Е. Недбайло // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 20–27.

8. Підлубна О.В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві : дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.В. Підлубна. – Чернівці, 2007. – 204 с.

9. Серeda О.О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри : автореф. дис... канд. юрид. наук / О.О. Серeda ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України. – К., 2008. – С. 6.

10. Слєпченко Е.В. Гражданское судопроизводство: проблемы единства и дифференциации / Е.В. Слєпченко. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2011. – 499 с.

11. Теория юридического процесса / под. общ. ред. В.М. Горшенева. – Х., 1985 – 179 с.

12. Чельшев М.Ю. Система межотраслевых связей гражданского права: цивилистическое исследование : дисс на соиск. уч. ст. докт. юрид. наук / М.Ю. Чельшев. – Казань, 2008. – 501 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Берестова Ірина Ерїївна – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, начальник правового управління Верховного Суду України;

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Berestova Iryna Eriivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Merited Lawyer of Ukraine, Head of Legal Department of Supreme Court of Ukraine;

erevna@ukr.net